

Олена Бачинська

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАДУНАЙСЬКОГО КОЗАЦТВА: СТРАТЕГІЯ, ТАКТИКА, ЗАХОДИ

Проблема відносин українського козацтва з Російським царством стала однією з центральних тем у дослідженнях, присвячених періоду пізнього середньовіччя та нового часу. Науковий доробок з цієї теми є досить значним. Разом з тим, висвітлення російської політики по відношенню до козацтва, як правило, обмежувалось 1775 р., коли була ліквідована Запорозька Січ. Задунайське козацтво, яке сформувалось вже після 1775 р., привернуло увагу дослідників зовсім недавно. Його існування в межах Османської імперії вимагало вироблення іншої, ніж попередня, стратегії та застосування нових заходів у політиці російського уряду. Вищезазначене вказує на те, що існує реальна потреба з'ясувати стратегічні цілі і тактичне їх виконання, особливості засобів реалізації російської політики по відношенню саме до задунайського козацтва, що і стало предметом дослідження автора даної статті.

Зруйнування Запорозької Січі на початку червня 1775 р., як відомо, призвело до виходу частини запорожців у межі Османської імперії, у межиріччя Південного Бугу, Дністра й Дунаю (Очаківська округа та Буджак). Вже 18 червня 1775 р. Г. О. Потьомкін повідомляв генерал-поручикові П. Текелію, що "запорожці почали селитися на землі, які належали за трактатом татарам"¹. Кількість запорозької сіроми, яка пішла в турецькі території, дослідники визначають по-різному: від семи до десяти тисяч². В усякому разі, Очаківський паша, якому в цей час підпорядковувались козаки, стверджував, що наприкінці 1778 р. їхня кількість складала дванадцять тисяч³. Вихід запорожців стимулювався не лише самим фактором ліквідації Січі, але й адміністративною політикою російського уряду щодо запорожців і населення, розпорошеного по зимівниках на значній території колишньої Січі, що унеможливлювало їх традиційний спосіб життя і відповідно вимагало визначення ними своєї подальшої долі⁴.

Першим, хто оселився в межах Туреччини, були запорозькі рибалки, а потім вже до них приєднались козаки, які прагнули зберегти свій традиційний спосіб життя, що ототожнювався зі степом і волею. Територія межиріччя Південного Бугу, Дністра й Дунаю наприкінці XVII ст. найбільш відповідала типовим рисам Великого Степового кордону (за визначенням сучасних дослідників⁵, який звужувався через колонізаторську політику Російської імперії, втрачаючи потенціал для подальших жорстоко нерегламентованих державою способів життя) і стала для запорожців районом відновлення господарських і державотворчих традицій.

Вихід запорожців за кордон викликав неабияку стурбованість російського уряду - за відомостями прикордонної адміністрації, турецький султан схильний був розглядати запорожців як своїх підданих⁶. Аналіз ситуації показав, що Росія не лише втратила (а при переході інших запорожців і надалі могла втрачати) потрібні їй військові контингенти для подальшої боротьби за південні причорноморські території, але й зазнала від Османської імперії удару по міжнародному авторитету, як покровителька православних. За таких умов стратегічна мета урядової політики полягала в унеможливленні перебування запорожців на території Туреччини. Досягти цього можна було вирішенням тактичних завдань, які полягали в не допущенні поповнення чисельності запорожців і організації Січі, поверненні козаків до Росії. В зв'язку з цим природним було з російського боку оголосити "турецьких запорожців" "невірними" і категорично заборонити вихід колишніх козаків та іншого населення з території Запоріжжя на рибні лови за російські кордони. Подібна форма дій російського уряду спостерігалась і після зруйнування Старої Січі та влаштування козаків в Олешках: запорожців оголосили зрадниками і заборонили усіякяк відносини української влади або місцевих жителів з ними. Навіть купцям, які виїздили торгувати в південні області, наказували обминати їх території⁷.

У перші роки після зруйнування Січі запорожці ще не мали власної організації, були розкидані по рибних промислах Очаківщини, Подністров'я, Нижнього Дунаю. Але вже через деякий час козаки намагаються її відтворити. Підтвердженням цього є факти, що пов'яза-

ні з приїздом запорожців у 1776 і 1777 рр. до французького представника та консула у Гданську шукати протекції задля відновлення Січі на території Туреччини. Окрім того, у 1777-1778 рр. до турецького султана і константинопольського патріарха відряджались козацькі делегації з проханням надати їм підданство і дозвіл на заснування Січі⁸.

Для того, щоб контролювати настрої запорожців і перешкодити створенню Січі, російський уряд вдається до відомого раніше заходу: в Очаківську область, на Дністер і Дунай почали засилати групи розвідників. Разом з тим, російський уряд намагався використати нові заходи в новій політиці, щоб повернути запорожців до Росії. Такими стали "приватні запрошення", що знімало потребу порушувати в офіційному порядку перед султаном питання про повернення козаків. В "приватних запрошеннях" російський уряд обіцяв запорожцям, які погодяться повернутися, не розглядати їх як злочинців, а ставитись як до таких, що вийшли на промисли. Проте бажаних реальних наслідків ці пропозиції не дали. Навпаки, колишні запорожці перетинаючи кордон з Російською імперією, агітували селін, колишніх козаків, солдатів переходити до них. Агітація подібних "врожаїв" давала значні результати, і вже у 1778 р. російські розвідники, повідомляючи про місця зосередження задунайських запорожців, зазначали, що число останніх "час від часу збільшується" за рахунок людей "з колишнього Запоріжжя, що тепер Слов'янська і Херсонська провінції, також з території Дніпра, що тепер під Азовську губернію відійшла"⁹.

Зміну в російських заходах обумовило офіційне прийняття султанським урядом козаків під свою юрисдикцію у серпні 1778 р. Вже у вересні полковник Репнинский повідомляв російську адміністрацію про те, що турецька влада має намір створити на Дністрі Січ, для чого "місце визначене між Бендерами й Акерманом", а саме у Кучурганах; козакам надавались озброєння та коні. Кошовим було призначено полковника Гната, який отримав звання бунчужного паші¹⁰, але до реального заснування Січі як автономної організації справа не дійшла. Враховуючи ці події, уряд Катерини II з цього часу офіційно (!) заявляє про свої вимоги. Послу в Константинополі О. Стахієву були передані інструкції, в яких наказувалося домагатися у султана видачі запорожців як "утікачів російських підданих". У разі

відмови О. Стахієву дозволялось запропонувати султанському уряду в обмін на визнання за Туреччиною Очаківської області переселити запорожців за Дунай¹¹. Російська пропозиція була прийнята Портою. За п'ятим пунктом Айналі-Кавакської конвенції 1779 р. султанський уряд зобов'язувався "запорозьких козаків по цей бік Дунаю перевести й оселити всередині турецьких областей так далеко, як тільки можна буде від Чорного моря". Виконання цього рішення почалось з середини 1779 р.: запорожці повинні були оселятися в Румелії, "у віддалених від Чорноморського узбережжя селах, від трьох до п'яти чоловік на село"¹². Між тим, ці заходи до кінця виконані не були. Хоча значна частина запорожців була переселена за Дунай, численні групи козаків продовжували і на початку 80-х років XVIII ст. перебувати на Очаківщині, в нижньому Подністров'ї та Буджаку. Російська прикордонна адміністрація протягом 1781 - 1782 рр. мала цілком достовірні відомості про те, що близько восьми тисяч запорожців "проживають у пороблених землянках", "починаючи від турецького міста Білгорода, що знаходиться за Дністром, до Дністра і вверх нього за Бендери на Балту і звідти по польському кордону Кодимою і по Бугу до Очакова"¹³.

Питання про переселення запорожців за Дунай ставилось російським урядом неодноразово і в подальшому, аж до початку війни 1787 - 1791 рр. У 1786 - 1787 рр. Г. О. Потьомкін через російського посла Я. І. Булгакова вимагав від султана виселення запорожців із Очаківської області за Дунай, оскільки перебування їх поблизу російських кордонів створювало сприятливі умови для втеч із Росії¹⁴. Слід зазначити, що Туреччина, як правило, йшла назустріч цим вимогам Росії. Проте у віддалених і погано контрольованих територіях, зустрічаючи протидію як самих запорожців, так і місцевої турецької адміністрації (зацікавленої в експлуатації, по суті, безправних людей), турецький уряд так і не зумів домогтися реалізації власних розпоряджень.

Одним з офіційних заходів, яким активно користувався російський уряд в своїй політиці щодо задунайців, було оголошення амністій, в яких уряд зобов'язувався не вважати їх зрадниками та злочинцями, надання пільг і привілеїв тим, хто повернеться в російські межі. Протягом 1779-1780 рр. було видано низку маніфестів, з закликами повернутися до всіх, хто за різних обставин опинився за межами Російської

держави, в тому числі "військових регулярних і нерегулярних частин рядових і нижніх чинів, селян казенного відомства й поміщицьких, козаків Війська Запорозького та малоросійських посполитих"¹⁵. Ті з козаків, які вирішили скористатися пропозиціями уряду, намагались отримати землі в Новоросійській губернії.

Російські дипломати не просто чекали на звернення до них козаків або інших людей. Вони активно розшукували їх по території Придунав'я. Для цього наймалися спеціальні агенти. Так, російський посол в Константинополі направив І. І. Северину таких "спеціальних людей, які можуть відшукувати та ловити наших дезертирів та інших, які переховувались в тутешній землі". Зокрема, агентами Я. Белічем, М. Матвєєвим та І. Григор'євим протягом півроку затримано і відправлено до Росії 87 осіб¹⁶. Зауважимо, що подібні "відшукування" вживались російським урядом і набагато раніше для повернення або покарання "не бажаної" козацької старшини та її родичів.

Вжиті російським урядом офіційні та неофіційні заходи не вирішили поставленої мети і навіть жодною із завдань. Напередодні нової війни з Туреччиною уряд мав винайти новий метод впливу на задунайських запорожців та їх потенційне поповнення - колишніх запорожців в Росії. Таким заходом могло стати штучне відновлення козацьких військ. Першого липня 1783 р. колишнім запорозьким старшинам було видано указ і офіційне запрошення козаків на службу до "Війська вірних козаків" (згодом Чорноморське козацьке військо). Таким чином, Росія поповнювала армію (крім вирішення попереднього завдання - розкласти Задунайську Січ) боєздатними військовими контингентами, адже навіть у січні 1807 р. генерал-лейтенант О. Ф. Лонжерон, який командував корпусом на Дунаї, зазначав, що задунайські козаки можуть "завдати шкоду більш, ніж турки і татари"¹⁷. У "Війську вірних козаків" відновлювалась номенклатура старшинських посад, поділ на курені тощо. Російське командування використовувало "вірних" як агентів, для повернення "невірних турецьких запорожців". Так, Г. Чорний повідомляв про делегацію козаків, що представляла інтереси 250 інших запорожців, які бажали повернутися на російську службу¹⁸. Останні, після переходу, отримали різні нагороди, привілеї та пільги. Все це мало певний вплив на

задунайців та інших козаків: в лютому 1788 р. до складу війська входило 944 козаки, в листопаді 1791 р. вже - 12620, з яких на дійсні службі перебувало 7500¹⁹.

Заходи російської адміністрації викликали серйозні зміни у ставленні султанського уряду до задунайських запорожців, оскільки створили реальну можливість виходу козаків із турецьких володінь. Останнє, в умовах підготовки нової війни з Росією, було вкрай небажане для Туреччини. Тому запорожцям було дозволено створити власну військово-адміністративну організацію - Січ, яка отримала певну автономію. Задунайський Кіш мав розміститися у Катирлезі на річці Дунавець²⁰. Вжиті прикордонною російською адміністрацією заходи по припиненню переходів до Січі за Дунаєм, не дали відчутних наслідків. Навпаки, за даними російського драгомана в Галаці П. Ренського "кожний день пристають до запорожців, яких зібралось уже на цей час близько 15000 чоловік", "нові утікачі із російських кордонів і, що навіть дівчата, переходячи до них з того боку, виходять заміж за неодружених". "...як тих, так і інших, які втекли із Росії з дружинами, - писав далі Ренський, - поселяють в особливих місцях, недалеко від Коша". Січ в Катирлезі проіснувала з перервами до 1805 р., а з 1814 по 1828 рр. вона знаходилася в селищі Великий Дунавець в Георгіївському гирлі.

Створюючи умови для повернення задунайців на російську службу, російський уряд не зміг утримати хитку довіру козаків і "діяти згідно з традиціями та поважаючи менталітет" їх²¹. Вже в перші роки існування чорноморці зіткнулися з серйозними проблемами, які призвели до численних втеч із військових команд до задунайців. Причинами втеч козаків стали зловживання старшини, нестача продовольства й обмундирування, переселення на Кубань. Це диктувалося, крім усього іншого, й близькістю до Січі, куди часто йшла козацька сірома.

Вплинути на позиції задунайців шляхом організації козацьких військ російський уряд отримав змогу знову під час наступної російсько-турецької війни, що розпочалась у листопаді 1806 р. Російське командування, оголосивши про формування на Дунаї козацького війська, вирішило "дати йому найменування Усть-Дунайського (Буджацького - *О. Б.*), подаючи надії, що воно може одержати приклад Війська Запорозького, якщо як чорноморці, цього заслужить". Ці заходи мали

певний ефект, і 23 грудня 1806 р. стався перехід на бік Росії задунайського отамана Трохима Гайдабури (Майдабури) зі 103 козаками. Йому було надано звання хорунжого. Однак вже через півроку уряд був змушений ліквідувати козацьке військо. По-перше, загального переходу на російській бік задунайських запорожців не відбулось, а, по-друге, чутки про створення "Нової Січі на Дунаї" призвели до значних селянських рухів, що переходили подекуди у збройні сутички²³. Для ліквідації війська на Дунай прибула спеціальна каральна експедиція на чолі з начальником Херсонської рухомої міліції генерал-лейтенантом І. О. Нікорицею. Її завданням було заарештувати всіх утікачів, що записались до війська, а колишніх задунайських запорожців і чорноморців відправити на Кубань. Втім, значна частина усть-дунайців почала тікати за Дунай, частина лишилася в Бессарабії²⁴.

Надалі російській уряд, щоб залучити задунайців на свій бік, продовжував вживати вище згадані "приватні запрошення", оголошувати амністії, використовувати агітацію колишніх чорноморців, усть-дунайців і навіть, як свідчать документи, православних ченців²⁶. 30 серпня 1814 р. уряд видав маніфест, за яким задунайцям оголошувалася амністія, а з 1817 р. надавались права іноземних колоністів. Наслідком таких заходів був вихід протягом 1815-1817 рр. із-за Дунаю в Бессарабію декількох груп запорожців, серед них 70 козаків на чолі з отаманом Данилом Добровольським, за якими перейшли ще 600 осіб. Враховуючи попередній досвід, уряд не погоджувався на створення, за проханнями козаків, які оселилися в Росії, окремого війська, мотивуючи це тим, що вони "не благонадійні для кордонної варті", тому що "єдиномісці їх перебувають у турецьких володіннях біля самого кордону"²⁷.

У середині 20-х років із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські межі, що було викликане соціально-економічною кризою в Задунайській Січі, спробами султанського уряду використати задунайців для придушення національно-визвольного руху в Греції. Більшість вихідців селилася в Бессарабії разом з усть-дунайцями, відмовляючись від підпорядкування відомству іноземних колоністів. Причину цього зрозумів і влучно висловив міністр внутрішніх справ В. С. Ланський: козаки "виключаючи себе з колоністського відомства,

намагаються зберегти у своєму внутрішньому правлінні певну незалежність, властиву їм з попередніх способів життя"²⁸.

Напередодні нової російсько-турецької війни російський уряд посилив заходи щодо ліквідації задунайського козацтва. Через ізмаїльського градоначальника генерала С.О.Тучкова розпочались таємні переговори про можливість переходу задунайців безпосередньо з кошовим отаманом Василем Незамаївським і далі з новим кошовим Йосипом Гладким²⁹. Одна частина козаків прийняла пропозицію про перехід на російський бік. Інша була впевнена в тому, що під час війни Росія захопить землі Січі, тому потрібно переходити в інше місце. В травні 1828 р. стався перехід частини задунайців на чолі з Гладким в межі Російської імперії, чим було покладено край існуванню Дунавецької Січі. З задунайців сформували Дунайський козацький полк, що брав участь у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр., а у 1831 р. полк був оселений в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, де й утворив Азовське козацьке військо. З козаків, які оселилися в Південній Бессарабії до 1828 р., уряд сформував Дунайське козацьке військо. Обидва входили до іррегулярних військ Російської імперії.

Таким чином, російська політика по відношенню до задунайського козацтва мала стратегічну мету - припинити перебування запорожців на території Туреччини. Різноманітні заходи, що використовувались для її вирішення ("приватні запрошення", оголошення амністій, надання пільг і привілеїв тим, хто погоджувався повернутися, створення штучних козацьких формувань, які лише зовнішньо нагадували Запорозьке Військо), можна визнати мало ефективними. Реально вплинути на ліквідацію Задунайської Січі і перехід козаків в російські межі уряд зміг лише через 50 років після зруйнування Січі Запорозької і через зміну відношення самих задунайців до політики Росії.

¹ Бумаги кн. Г. А. Потемкина-Таврического. 1774-1787 гг. // Сборник военно-исторических материалов - СПб.; 1893. - Вып. IV. - С.39.

² Бачинский А. Д. Народная колонизация Придунайских степей в XVIII - начале XIX вв.: Дис. ... канд. ист. наук. - Одесса, 1969. - С.109-110; Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Дніпропетровськ, 1999. - С.8-9.

³ Щербальский П. К. Потемкин и заселение Новороссийского края // Сборник антропологических и этнографических статей о России и странах ей прилежащих - М., 1868. - Т. I. - С. 183.

- ⁴ Савченко І. Козацький фактор в адміністративній політиці російського уряду в 70-80-х роках XVIII століття // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. - К., 2001. - Т. 6. - С. 235 - 239; Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. - Запоріжжя, 1995. - С.22.
- ⁵ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. - Львів, 1991. - Т. 222. - С. 28-44; Могульова-Каюк С. Запорозьке козацтво і Великий Степовий кордон // Історія: Доповіді та повідомлення Четвертого Міжнародного конгресу українців. - Одеса; К.; Львів, 1999. - Ч. 1. - С. 241 - 247; Леп'явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) // Запорозька спадщина. - Запоріжжя, 2001. - Вип. 12. - С.3-5.
- ⁶ Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. - Одеса, 1994. - 121 с.
- ⁷ Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Гетьманська Україна. - К., 1999. - С.43.
- ⁸ Могульова С. М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. - Запоріжжя, 1996. - № 2. - С. 111; Каюк С. М. Задунайська Січ (1775-1828 рр.)... - С.9.
- ⁹ Степовий В. До історії Задунайської Січі // Україна.-1914.-№ 3.-С. 9-19.
- ¹⁰ Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, репортажи, донесения: В 4 т. - Т. 2: 1778г. - СПб., 1885. - С. 700.
- ¹¹ Там же. - Т. 3. - С. 10-12, 21, 22, 54, 55, 79, 89, 147, 150, 151.
- ¹² Там же. - С. 201, 272, 280, 282, 341, 365.
- ¹³ Степовий В. До історії Задунайської Січі. - С. 5, 19-20.
- ¹⁴ Бумаги Я. Булгакова 1779-1798 рр. // Сборник Императорского Русского исторического общества.-СПб., 1885.-Т. 47. - С.163,192,206.
- ¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАУК). - Ф. 1820. - Оп. 1. - Спр. 6.- Арк. 5-21.
- ¹⁶ Архів зовнішньої політики Російської імперії. - Ф. 69, оп. 1, спр. 99, арк. 1-9, 48, 57.
- ¹⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі-РДВІА). - Ф. 14209, оп. 165, зв. 26, спр. 65, ч. 2, арк. 26.
- ¹⁸ Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. - Запоріжжя, 1996. - С. 12.
- ¹⁹ Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII-XIX ст. - Одеса, 2000. - С. 96.
- ²⁰ Маленко Л. Азовське козацьке військо. 1828-1865 рр. - Запоріжжя, 2000. - С. 13.
- ²¹ Шиян Р. І. Чорноморське військо... - С. 13.
- ²² РДВІА. - Ф. 14209, оп. 163, зв. 17, спр. 1, арк. 11; Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). - Ф. 1, оп. 218, спр. 1, арк. 207.
- ²³ Козацтво на Півдні України. - С. 120-124.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ЦДІАУК. - Ф. 245, оп. 1, спр. 8, арк. 343-345.
- ²⁶ ДАОО. - Ф. 1, оп. 214, спр. 15 за 1817 р, арк. 199-199 зв., 206 зв.
- ²⁷ РДВІА. - Ф. 395, оп.135, спр. 133, арк. 70.
- ²⁸ Національний архів Республіки Молдова. - Ф. 454, оп. 1, спр. 1, арк. 94 зв.
- ²⁹ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. - С.58, 59, 102-103.